‘VERREK,
dat is ’t!’

DIRK VAN DELFT

‘VERREK, dat is ’t!’

Het strijdvaardige leven van Nobelprijswinnaar MARTINUS VELTMAN

2023 Prometheus Amsterdam

Deze biografie is mede mogelijk gemaakt door de Stichting Lorentzfonds
en de Stichting Physica.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden te achterhalen. Aan hen die desondanks menen aanspraak te kunnen maken op enig recht, wordt verzocht contact op te nemen met Uitgeverij Prometheus, Postbus 1662, 1000 BR Amsterdam.

© 2023 Dirk van Delft
Omslagontwerp Suzan Beijer
Foto omslag Universiteit Utrecht/Evelyne Jacq
Foto auteur jeromedelint.com
Lithografie afbeeldingen BFC, Bert van der Horst, Amersfoort
Zetwerk en opmaak Willem Morelis
www.uitgeverijprometheus.nl
ISBN 978 90 446 5267 3

Introductie
Grand Hôtel Stockholm

De foto spreekt boekdelen. Hij is van 10 december 1999, in Stockholm geschoten door Evelyne Jacq. Plaats van handeling: het Grand Hôtel van Stockholm, kort voor de uitreiking van de Nobelprijzen. Achter een sierlijke balustrade in een rijk gedecoreerde zaal staat Martinus Veltman, een van beide winnaars voor natuurkunde. Zijn rokkostuum steekt zwart af tegen de goudverlichte wand achter hem. Onder zijn witte strik draagt hij de versierselen van een Commandeur in de Orde van de Nederlandse Leeuw.

Maar wat het meest opvalt: Veltman juicht. Met gebalde vuisten poseert hij voor de camera beneden. Zijn gezicht en stevige gestalte drukken intense tevredenheid uit. Hij heeft het 'm gelapt, na ruim een kwarteeuw afzien heeft hij de prijs dan toch te pakken. Een pak van zijn hart. Buiten beeld oogt Anneke in galajurk al even opgetogen. Nog even en ze gaan naar de Concertzaal, waar de Zweedse koning de Nobelmedaille met bijbehorend diploma zal uitreiken. Martinus Veltman is er klaar voor.

Martinus Veltman deelde de Nobelprijs met zijn vroegere leerling Gerard 't Hooft. Hun verdienste, aldus het Nobelcomité: 'Het verhelderen van de quantumstructuur van elektrozwakke interacties in de natuurkunde.' Later in deze biografie volgt nadere uitleg van dit aspect van de omgangsvormen van elementaire deeltjes. Intussen maakt de omschrijving duidelijk dat de klus die Veltman en 't Hooft in 1971 klaarden buitengewoon abstracte materie betreft waar de niet-ingewijde – bijna iedereen – niet bij kan.

Binnen het wereldje van de elementaire deeltjesfysica drong de reikwijdte van dit 'verhelderen' door het Nederlandse duo snel door. Het ging dan ook om een spectaculaire doorbraak: het bewijs dat een Yang-Mills-beschrijving van de zwakke wisselwerking renormaliseerbaar is. Wat dit precies behelst, is op dit moment minder belangrijk, dat komt later. Waar het hier om gaat is dat op zaterdag 3 juli 1971 Gerard 't Hooft, toen promovendus van Veltman, het grote nieuws op een door zijn promotor georganiseerde sessie tijdens een internationaal congres over elementaire deeltjes in de Amsterdamse RAI naar buiten bracht.

Wat er vervolgens gebeurde heeft Veltman sterk aangegrepen. Hij moest

toezien hoe buitenlandse collega's er als de kippen bij waren om de zaken zo voor te stellen dat het net leek alsof zij met hun theorieën Veltman en 't Hooft vóór waren geweest. Duidelijk was dat hier een Nobelprijs op het spel stond, zo belangrijk was die renormalisatie, en het was zaak jezelf in een kansrijke uitgangspositie te manoeuvreren. Bijvoorbeeld via het inzetten van effectieve public relations richting collega's die kandidaten voor de Nobelprijs mochten voordragen. Ook besloten potentiële winnaars hun bijdragen met elkaar te verbinden om zo als duo sterker te staan: een tactiek toegepast door Steven Weinberg en Abdus Salam. Alles met in het achterhoofd het besef dat een Nobelprijs aan maximaal drie personen wordt toegekend.

De Nobelgeschiedenis kent schrijnende gevallen van een vierde kandidaat die buiten de boot viel. In de deeltjesfysica valt dan al snel de naam van de Brits-Australische fysicus John Clive Ward. Een briljante geest, lastig in de omgang, uitgesproken kritisch op anderen en zichzelf. Maar evenzogoed de bedenker van krachtige wiskunde waar collega Abdus Salam, die nauw met Ward samenwerkte, zijn voordeel mee deed. Aangestoken door 'Nobelitis', ventte de Pakistaan 'eigen' wapenfeiten uit zonder de essentiële rol van Ward te vermelden. Met succes: in 1979 deelde Salam de Nobelprijs met Sheldon Glashow en Steven Weinberg. Bekroond werd hun bijdrage aan het onder een noemer brengen van de zwakke en elektromagnetische wisselwerking. Na de bekendmaking stuurde Ward zijn collega Salam een telegram: 'Warmly Admired Richly Deserved.' Hij voelde zich ernstig tekortgedaan en toonde zich in zijn latere levensjaren een verbitterd mens.

Of neem de Italiaanse deeltjesfysicus Nicola Cabibbo, een goede vriend van Veltman. Toen in 2008 de Nobelprijs voor de Natuurkunde naar 'symmetriebreking' ging, vond menigeen het een groot onrecht dat Cabibbo niet tot het bekroonde drietal behoorde.

Torenhoge status

Wat Veltman stak, was dat na de conferentie in Amsterdam alle aandacht uitging naar 't Hooft. Hij had tegen de stroom in de juiste aanpak gekozen, het voorwerk gedaan, Gerard op het spoor gezet, met zijn computerprogramma SCHOONSCHIP essentiële zaken doorgerekend. Ook had hij zijn promovendus op het schild gehesen. En nu had hij het nakijken. Natuurlijk had Gerard het beslissende inzicht gehad, een meesterlijke prestatie. Dat vond Veltman net als iedereen. Wat hij zichzelf verweet, was zich te hebben weggecijferd. Hij had in Amsterdam ook zelf het woord moeten voeren. Hij had als promotor zo wijs moeten zijn bij Gerards baanbrekende publicaties als coauteur op te treden: gezien de aanloop had hij daar het volste recht toe. Nu kon 't Hooft de eer naar zich toe trekken en Veltman de credits onthouden die hem toekwamen.

Er groeide verwijdering tussen leermeester en gezel – later meer hierover. Toen de Britse auteur en filmmaker Nigel Calder halverwege de jaren zeventig zijn *The Key to the Universe* voorbereidde, een ambitieuze documentaire van twee uur over de laatste inzichten rond elementaire deeltjes en hun interacties, en in Utrecht in de Uithof voor het Buys Ballotgebouw (waar Natuurkunde zetelt) op Veltman stuitte, vroeg hij hem of hij wist waar 't Hooft was. Veltman deed er niet toe. De dag dat Veltman in een Hilversumse studio een voorvertoning te zien kreeg, rekende hij tot de miserabelste in zijn leven: hij kwam in het stuk niet voor.

De Nobelprijs geniet een torenhoge status. Er zijn meer belangrijke prijzen te winnen voor theoretisch fysici: de prestigieuze Wolfprijs, de gerespecteerde Lorentzmedaille, de gezaghebbende Dannie Heinemanprijs, de vooraanstaande Franklinmedaille en ga zo maar door. Maar nooit heeft iemand het over de toonaangevende Nobelprijs. Goede wijn behoeft geen krans. Zodra fysici denken voor die hoofdprijs in aanmerking te komen – en dat zijn er nogal wat – staan ze begin oktober, als de Zweedse Academie van Wetenschappen de toekenningen naar buiten brengt, op scherp.

In een interview met *Elsevier*-journalist Simon Rozendaal uit 1990 liet Veltman zijn gedachten over de Nobelprijs gaan. 'Fysici die in de buurt van een Nobelprijs komen, gaan op hyena's lijken,' aldus Veltman. 'Ze pikken elkaars ideeën. Dat kan allemaal, want er is geen politie die daarop let. Er staat nauwelijks een sanctie op jatten in de wetenschap. In Amerika hebben wetenschappers zich altijd al op de borst moeten slaan en daar zijn ze dan ook vreselijk goed in geworden.'[1]

Nadat de Amerikaan Murray Gell-Mann in 1969 de Nobelprijs had gewonnen voor zijn classificatie van de toen bekende elementaire deeltjes, inclusief hypothetische quarks, was de grote vraag wie als volgende aan de beurt zouden komen. Aan kandidaten geen gebrek, en Veltman en 't Hooft rekenden zich tot de kanshebbers. Maar in 1976 bekroonde Stockholm twee experimentatoren: Samuel Ting en Burton Richter. Zij hadden twee jaar daarvoor in Brookhaven en Stanford het J/psi-meson ontdekt, een deeltje dat het geloof in quarks een boost gaf.

Was dat een Zweedse noodgreep? Maart 1976 kreeg Veltman van fysicus Bengt Nagel, secretaris van het Nobelcomité dat de Zweedse Academie van Wetenschappen een voordracht doet, het verzoek een rapport op te stellen over de kwaliteiten van Weinberg, Salam en Glashow. Waarom sta ik niet in dat rijtje, waarom staat 't Hooft niet in dat rijtje, zal Veltman hebben gedacht. Niettemin leverde hij op 2 mei een doorwrocht rapport in. Buitengewoon interessant, en later komen we er uitgebreid op terug. Hier alvast Veltmans conclusie dat Salam, chronisch Nobelitispatiënt, weliswaar verreweg de meeste nominaties in de wacht had gesleept maar bij gebrek aan zelfstandi-

ge bijdragen geen aanspraak kon maken op bekroning. Weinberg kwam de prijs alléén toe in combinatie met renormalisatie. Lees: met Veltman en/of 't Hooft.[2]

Verrast door Veltmans harde oordeel over Salam besloot het Nobelcomité de zaak aan te houden en in 1976 veiligheidshalve J/psi te bekronen. Intussen bleven de nominaties voor Salam binnenstromen, veelal in combinatie met Weinberg: de twee hadden duidelijk een verbond gesloten. Uitkomst van alle gelobby was dat in 1979 Glashow, Weinberg en Salam alsnog naar Stockholm konden. Wat betekende dat voor Utrecht? Toen Veltman begin jaren tachtig Bengt Nagel vroeg hoe binnen het Nobelcomité de vlag er voor de zwakke wisselwerking bij hing, was het ontmoedigende antwoord: 'The prize has been given.'

Op dat moment had Veltman 't Hooft en Utrecht de rug toegekeerd en was neergestreken in Ann Arbor. Wanneer in Stockholm de winnaars van de Nobelprijs werden bekendgemaakt, lag hij voortaan te slapen: mocht de telefoon rinkelen, dan merkte Veltman het wel. In 1984 ging de Nobelprijs naar Carlo Rubbia en Simon van der Meer voor hun aandeel in de ontdekking door het versnellerinstituut CERN in Genève van de W- en Z-deeltjes, dragers van de zwakke wisselwerking. Maar bekroning van het werk van Veltman en 't Hooft uit 1971, een waterscheiding in de deeltjesfysica en essentieel voor het Standaardmodel van elementaire deeltjes zoals dat in de loop van de jaren zeventig gestalte kreeg, bleef uit.

Tegenover Rozendaal spuwde Veltman in 1990 zijn gal over het Zweedse circus. 'Die Nobelprijs zie ik als een nare schaduw over mijn leven. Van mij mogen ze dat instituut afschaffen. Bijna twintig jaar hangt dat nu op de achtergrond. Het verpest je leven.' In dat interview wendde hij onverschilligheid voor. 'Misschien krijgen 't Hooft en ik hem nog eens samen. Misschien krijgt 't Hooft hem alleen. Fijn. Misschien krijgen we hem nooit. Ook fijn.'

Maar niet heus. Dat het Veltman niet uitmaakte als 't Hooft de prijs alleen kreeg, valt moeilijk vol te houden. Hij, die het te bekronen onderzoek had opgezet, de juiste weg was ingeslagen en belangrijke vooruitgang had geboekt, buiten de boot vallen? Kom nou! Intussen verstreken de jaren. Zou het er nog van komen?

En toen bereikte Bilthoven, naar welke woonplaats Veltman na zijn pensionering was teruggekeerd, op dinsdag 12 oktober 1999 tegen het middaguur het verlossende telefoontje uit Stockholm. En poseerde een juichende Veltman op 10 december, kort voor de uitreiking van de Nobelprijzen, met gebalde vuisten in Grand Hôtel Stockholm.

Rauw uit de hoek

Martinus Veltman was tegendraads, onconventioneel, praktisch ingesteld en ging niemand uit de weg. Afkomstig uit een Brabants onderwijzersgezin en opgegroeid in een volkswijk, voelde hij zich bij aanvang van zijn studie in Utrecht 'als een neger op een blanke universiteit'. Dat was snel over maar het illustreert hoe rauw Veltman uit de hoek kon komen. 'Een bruut,' oordeelde zijn fijnbesnaarde collega Ben Nijboer. Veltman had zijn oordeel snel klaar en menig collega kon schimpscheuten en diskwalificaties tegemoetzien. Tegelijk had hij een scherp inzicht. Veltman polariseerde: de een viel hem bij, de ander moest weinig van hem hebben.

De vergelijking dringt zich op met Wolfgang Pauli, nog zo'n natuurkundige met een scherpe tong. 'Daar klopt werkelijk niets van, het is niet eens fout,' luidt een van Pauli's gevleugelde uitspraken. Ook Veltman kon snoeihard uithalen. Maar waar Pauli zijn tegenstanders fileerde, hanteerde Veltman veelal de botte bijl. 'Jij doet aan kleuterfysica,' voegde hij op een bijeenkomst van de Nederlandse Natuurkundige Vereniging een collega toe. De Engelse Astronomer Royal Martin Rees verkondigde volgens Veltman 'kletspraat'. Dat verschil in stijl had te maken met afkomst. Groeide Pauli op in het deftige Wenen, Veltmans wieg stond in schoenendorp Baardwijk waar het rook naar leer en lijm. Ging Pauli onberispelijk gekleed in een pak, Veltman droeg sandalen en een trui.

De veronachtzaming van zijn bijdragen door Gerard 't Hooft – die later erkende in de jaren zeventig als jonge hond 'tactloos' richting zijn promotor te zijn opgetreden – heeft een zware schaduw over Veltmans leven geworpen. Hij zat vol wrok en menigmaal spoelde hij golven frustraties over naaste collega's. Met zijn grieven, die na het winnen van de Nobelprijs niet oplosten, zat hij zichzelf in de weg.

Maar de conclusie dat rancune en wrok Veltmans leven beheersten, zou onjuist zijn. Over de hele wereld had hij wetenschappelijke vrienden die hem waardeerden en respecteerden, en voor wie hij van zijn kant achting had. Aan de koffietafel voerde Veltman het hoogste woord en kwam je niet bij van het lachen. Na zijn pensionering vanuit Ann Arbor teruggekeerd naar Bilthoven, knutselde Veltman met elektronica in zijn hobbykamer, speelde een potje biljart in het café of vermaakte zich met schaken of bridge. Als warmbloedige bourgondiër met onafscheidelijke sigaar kon hij heel charmant en gezellig zijn en hielp hij menigeen vooruit. In het wetenschapsprogramma *Flogiston* van Wim T. Schippers voelde hij zich als een vis in het water. Het overgrote deel van de tijd was vulkaan Veltman in rust.

Veltmans leven draaide om natuurkunde. Hij legde een ongelofelijke werkkracht aan de dag. Altijd had hij oog voor het experiment, aan ijle theorie

had hij een broertje dood. Hij was een kei in zijn vak, formuleerde heel precies, ging rechttoe rechtaan te werk en kon dwarsdoorsnedes maken die hem hielpen in zijn aanpak van een probleem 'door te stoten'. Veltman was eigengereid, koos zijn eigen pad, trad de wereld onverschrokken tegemoet en liet zich door niemand wegzetten. Een mentaliteit die hem een Nobelprijs opleverde.

Zo'n kleurrijke, dwarse en succesrijke natuurkundige verdient een biografie.

1
Baardwijk

Martinus Justinus Godefridus Veltman – Tini voor intimi – stamde uit een geslacht van onderwijzers. Verre voorouders kwamen uit Rijnland, recente uit Drunen.[1] Zijn grootvader Cornelis Veltman (1859-1936), geboren en getogen in Drunen, begon in dat Noord-Brabantse dorp als hulponderwijzer, om er na aanstellingen elders in het land in 1925 met pensioen te gaan. De jaren dat Cornelis in het Noord-Hollandse Schagen voor de klas stond, kregen hij en zijn vrouw Maria Hermans vijf kinderen. Onder hen Gerard: Tini's vader.

Gerard Veltman startte zijn onderwijzersloopbaan in 1918 op de lagere school in de Wolfshoek, een buurtschap van de parochie Drunen. De eerste jaren woonde hij in bij ongehuwde tantes, om na zijn bevordering tot hoofdonderwijzer te trouwen met ondernemersdochter Dina Vissers. Het stel nam zijn intrek in het 'schoolhuis' in de Wolfshoek. Dina's vader was aannemer en kocht in Drunen een café (nu: Brasserie Royal) waar moeder Vissers achter de tap stond. Dat was na Dina's huwelijk met Gerard. Niettemin herinnerde Tini, de tachtig gepasseerd, zich dat zijn moeder Dina Vissers 'min of meer in het café geboren was'.[2] Het geheugen is een schitterend instrument, maar onfeilbaar is het niet. Niettemin: door haar achtergrond was Tini's moeder praktisch ingesteld, terwijl zijn vader meer principieel opereerde. Tini kon slecht met zijn vader overweg en in zijn latere leven noemde hij hem bijna nooit.

Intussen waren Waalwijk en de aangrenzende dorpen Besoyen en Baardwijk, gedrieën gelegen aan de winterdijk van de Bergsche Maas, samengevoegd tot de gemeente Waalwijk.[3] Direct gevolg van deze fusie was dat de openbare lagere jongensschool in Baardwijk de deuren moest sluiten ten faveure van die in Waalwijk. Ander onderwijs voor jongens had Baardwijk niet te bieden. Pastoor Van Erp van de St.-Clemensparochie (genoemd naar de neogotische kruiskerk in het hart van Baardwijk) rook zijn kans en na de nodige strijd met de gemeente Waalwijk kon hij september 1929 in de Baardwijksestraat de katholieke Clemensschool inzegenen. Hoofd van deze lagere school voor jongens: Gerard Veltman.[4]

Het gezin Veltman kwam aan het begin van de Baardwijksestraat te wonen in een ruim, vrijstaand huis dat tegelijk met de school was gebouwd. Toen ze er introkken hadden Gerard en Dina vier kinderen, van wie de jongste, Tini, een jaar oud was. Kort na de verhuizing, op 18 september 1929, stierf Tini, zodat over Gerards start op de Clemensschool een zwarte sluier kwam te liggen. Toen op 27 juni 1931 in huize Veltman een volgende zoon ter wereld kwam gaven Gerard en Dina hem dezelfde roepnaam Tini, terwijl alleen de derde doopnaam afweek: Godefridus in plaats van Johannes. Later zou Tini in een neerslachtige bui intimi toevertrouwen het soms moeilijk te hebben met de gedachte dat zijn ouders hem de plaats hadden laten innemen van zijn jonggestorven broertje.[5]

Halve zolenlijn

Waalwijk en Baardwijk maakten deel uit van de Langstraat, het gebied tussen Geertruidenberg en Den Bosch dat tot de jaren zestig van de vorige eeuw het centrum vormde van de Nederlandse schoenen- en leerindustrie. Kwaliteitshooi uit de buitendijkse polders, in combinatie met vee en eikenschors uit de Drunense en Loonse duinen, waren een perfect vertrekpunt voor het stichten van leerlooierijen en schoenmakerijen. De aanleg van de Bergsche Maas en het Drongelens Kanaal, begin twintigste eeuw, en de spoorlijn van Lage Zwaluwe naar Den Bosch stimuleerden industriële productie. Die spoorlijn, voltooid in 1890 en gefinancierd met koloniale winsten uit Nederlands-Indië, heette in de volksmond de 'halve zolenlijn'. Dit vanwege de vele schoenfabrieken langs het tracé en het enkelspoor terwijl de infrastructuur, bruggen incluis, was aangelegd met het oog op dubbelspoor.

Ook in Baardwijk rook het naar leer en lijm. Aan het Hoogeinde lag de schoenenfabriek van Ivo van Haren, een eigengereide ondernemer die geen tegenspraak duldde en niet paste bij de dorpschic van gevestigde schoenenbaronnen. Naast de bedrijfsvoering van de fabriek hield hij zich vanaf 1929 bezig met het opzetten van Van Haren-schoenenwinkels in het hele land (Rotterdam had de primeur) die discountprijzen rekenden. Intussen breidde de fabriek in Baardwijk stevig uit, met een kantine met gebrandschilderde ramen en wandschilderingen, een hoofdgebouw en een smeedijzeren toegangsboog met VAN HAREN – nu een monument. Op het hoogtepunt in de jaren dertig produceerde Van Haren twintigduizend paar schoenen per week en telde het bedrijf meer dan achthonderd werknemers. Een aantal van die werknemers woonden in huizen die Van Haren begin jaren dertig had laten bouwen in de Baardwijksestraat, tegenover de Clemensschool en de familie Veltman. De huur hield hij in op het salaris.

Als hoofdonderwijzer van de Clemensschool was Gerard Veltman in

Baardwijk een gerespecteerd burger voor wie arbeiders hun pet afnamen. Zowel op maatschappelijk, kerkelijk als cultureel terrein was hij buitengewoon actief. Zo was hij voorzitter van de lokale harmonie St. Jan en spande hij zich via het Wit-Gele Kruis in voor katholieke zieken- en verpleegzorg. Hij zat in het comité ter viering van het gouden jubileum van het Antoniusgesticht (met daarin een klooster, een oudemannenhuis en een meisjesschool) en regelde de intocht van Sinterklaas. Bij atletiekwedstrijden van de sportvereniging Kunst en Kracht trad Veltman op als jurylid en ook was hij actief in Oranje Boven, de Liedertafel Tot Bloei der Toonkunst en de Kunstkring. En binnen de Buurtvereniging De Baardwijksche Straat deed hij aan toneel. Zo geliefd was de hoofdonderwijzer van de Clemensschool, dat *De Echo van het Zuiden* verslag deed van Veltmans zilveren huwelijksfeest, 's avonds opgeluisterd door een serenade van zijn harmonie.

Het was in dit vrome gezin, na de geboorte van Tini uitgebreid met nog een broertje en zusje, dat onze toekomstige Nobelprijswinnaar zorgeloze kinderjaren beleefde. De malaise van de jaren dertig, met overproductie in de schoenenindustrie en massaontslagen, ging aan Baardwijkse arbeiders niet voorbij, maar een hoofdonderwijzer had weinig te vrezen. Tini herinnerde zich van die tijd vooral hoe thuis zijn moeder zich uitsloofde en er zoutarm werd gegeten. En hoe de stoomtram Tilburg-Waalwijk, die ook Baardwijk aandeed, in 1934 stopte met passagiersvervoer, om er drie jaar later helemaal de brui aan te geven: weggeconcurreerd door de nieuwe busverbinding Tilburg-Den Bosch.

Op 2 september 1937 schreef Gerard Veltman Tini in als leerling van zijn Clemensschool – en zag toe hoe zijn tweede zoon uitstekend presteerde.

Voetbalclub Juliana

En toen vielen, de vroege morgen van 10 mei 1940, de Duitsers het vaderland binnen. Augustus 1939 had het neutrale Nederland zijn strijdkrachten gemobiliseerd, maar die dolven spoedig het onderspit tegen een oppermachtige vijand.

Het eerste wat Waalwijk van de oorlog merkte was de terugtocht van Nederlandse troepen uit Brabant: lange colonnes zochten via een houten noodbrug over de Bergsche Maas een goed heenkomen in Zuid-Holland. Op Tweede Pinksterdag, 13 mei, lieten de eerste Duitsers zich zien: een bataljon ss'ers trok door Waalwijk, op weg naar de Moerdijkbrug.[6] Tini, acht jaar oud, zag ze langsmarcheren en hoorde hoe toeschouwers 'zware tijden' in het vooruitzicht stelden. De volgende dag bombardeerden de Duitsers Rotterdam. Op straat in Baardwijk zag Tini een eskader Heinkel-bommenwerpers naar het noorden vliegen. Rotterdam brandde, meer dan duizend doden. Weer een dag later was de capitulatie een feit. Nederland was bezet.

Vooralsnog bleef de impact van de oorlog in Baardwijk beperkt. Augustus 1940 was Gerard Veltman betrokken bij de herbegrafenis van een gesneuvelde militair van wie het stoffelijk overschot alsnog naar het ouderlijk huis tegenover Van Haren was overgebracht. Wel vorderde de bezetter lokalen van de Clemensschool: Tini kreeg een jaar lang les in een paardenstal. Ook kwamen er op een moment dat Tini alleen thuis was Duitsers langs om zijn vaders fiets te confisqueren. Tevergeefs: die stond in de kelder en Tini hield zijn mond. Dat voetbalclub Juliana zijn naam moest wijzigen in vv Baardwijk, zal langs Tini heen zijn gegaan: hij deed niet aan sport. Liever prutste hij op zijn zolderkamertje met oude radio's, soldeerbout bij de hand.

Elektronica was zijn lust en zijn leven. Voor zijn vierde verjaardag kreeg Tini speelgoed met lampjes en draadjes van een oom en sindsdien liet het knutselen met elektrische schakelingen hem niet meer los. Bij loodgieter en installateur Van Woensel verderop in de Baardwijksestraat leerde hij de eerste principes, geholpen door het boek *Zoo... werkt de radio* van Eugène Aisberg.[7] 's Avonds kwam hij bij Van Woensel over de vloer en soldeerde schakelingen in elkaar. Als tegenprestatie hielp hij tijdens de vakanties mee in het bedrijf – en raakte zo bedreven in het loodgietersvak.

Zoveel wist Tini van radio's dat Baardwijkers hem hun kapotte toestellen ter reparatie aanboden. Vooral radiobuizen waren schaars, soms was Tini een dag in Den Bosch op zoek naar een geschikt exemplaar. Als spanningzoeker hanteerde hij zijn wijsvinger en een optredende brom verschafte waardevolle informatie. Tot zijn verhuizing naar Utrecht heeft Tini het ene na het andere elektrische apparaat onder handen genomen. Ook repareerde hij kerstboomverlichtingen. Geld mocht hij er van zijn vader niet voor vragen.

Tekenend voor Tini's verhouding tot zijn vader is de volgende anekdote. Toen Tini een keer met zijn vader ging fietsen, wilde hij geen slome indruk maken, deed extra zijn best en zorgde ervoor dat hij de hele tocht een half wiel voorlag. Weer thuis, hoorde hij zijn vader tegen zijn moeder zeggen: 'Ik ga nooit meer fietsen met dat rotjoch. Hij wil steeds voorliggen.' Het voorval zou Veltman zijn leven lang bijblijven.

Na de Clemensschool stroomde Tini vanwege zijn goede prestaties door naar de r.-k. hbs in de Mr. van Coothstraat in Waalwijk. De driejarige hogereburgerschool van 1931, uitgebreid tot vijfjarige hbs-A (handelskant), startte september 1943, toen Tini aan de eerste klas begon, een B-richting met veel exacte vakken. Nog altijd alleen voor jongens. Directeur van de hbs was Gerben de Vries, een Friese katholiek, stug in de omgang maar zeer betrokken bij het welbevinden van zijn jongens. Hij werd op de vingers gekeken door een 'moderator' die de katholieke zeden bewaakte.[8]

De Vries was begonnen als onderwijzer en had een lange mars door het woud der lageronderwijsakten afgelegd. Vervolgens had hij als docent op de

ulo (uitgebreid lager onderwijs) de M.O.-akten Engels en aardrijkskunde behaald. Als docent Engels was hij op de Waalwijkse hbs aangenomen. Zelfs had hij de energie om naast een drukke baan als hbs-directeur cum laude aan de Utrechtse universiteit af te studeren in sociale geografie. De befaamde *King Atlas van Nederland*, waarvan de eerste editie in 1936 het licht zag, is door De Vries samengesteld.

Was Tini op de Clemensschool de beste van de klas, op de hbs was hij een middelmatige leerling. Hij vertikte het zich in te spannen voor vakken die hem niet interesseerden. Voor de talen grossierde hij in onvoldoendes. 'Moet harder werken', stond op het rapport van klas twee. 'Veel te weinig ijver', was het verwijt een schooljaar later. Tini ging toen voorwaardelijk over met een taak voor Duits. Ook zijn gedrag liet te wensen over: 'minder goed'.[9] Na schooltijd mocht hij graag fietstochten maken en vlijde zich dan in het gras langs de dijk: even ontsnappen aan thuis.

Keer op keer vorderden de Duitsers klaslokalen. Op het einde van de eerste klas, 29 mei 1944, moesten alle scholen in Waalwijk binnen een dag hun gebouwen ontruimen. De hbs week uit naar ruimtes in een chemische fabriek en de Rotterdamse bank. De week die volgde krioelde het in de stad van de Duitse militairen. Ze oefenden in de Drunense duinen en groeven schuttersputjes in de winterdijk van de Bergsche Maas. Diezelfde week landden geallieerde troepen op de kust van Normandië: D-day. Ineens kregen de Duitsers te maken met een tweede front boven op de gevechten met de Russen in het oosten. Hoopgevende ontwikkelingen!

Dolle Dinsdag

Schooljaar 1944-1945 stond op het punt van start te gaan toen de Ortskommandant in Tilburg het hbs-gebouw opnieuw vorderde. Dat was op zaterdag 2 september. Maar toen zondag een colonne Duitse vrachtwagens in de Mr. van Coothstraat halt hield, bleef de school ongemoeid, en maandag was iedereen weer vertrokken. Dat alles had te maken met de oprukkende geallieerde troepen. Parijs was ingenomen, vervolgens Brussel en die maandag viel ook Antwerpen. Het einde van de oorlog leek nabij, NSB'ers, Landwachters en andere collaborateurs ontvluchtten in paniek Waalwijk. De volgende dag, Dolle Dinsdag, waren alle remmen los. Massaal werden rood-wit-blauwe vlaggen en oranje vaandels uitgestoken om de bevrijders te begroeten. Elk ogenblik konden ze ook in Waalwijk arriveren.

Er was te vroeg gejuicht. De Duitsers gingen in de tegenaanval. Woensdag 6 september trok een bataljon Nederlandse ss'ers door de Langstraat, op weg naar het front bij Antwerpen. Vanwege de vlaggen die overal uithingen waren ze in een grimmige stemming. Tien uur 's morgens stopten ze bij het

stadhuis in Waalwijk om burgemeester Moonen te verordonneren de vlaggen weg te halen. Juist op dat moment stapten twee echtgenotes van Landwachters naar buiten. Ze klampten Hauptsturmführer Maasz aan: of hij hun mannen, die op Dolle Dinsdag door een lokale verzetsgroep waren ontvoerd, kon helpen bevrijden. Een geprikkelde Maasz deed niets liever. Met getrokken pistool stormde hij het stadhuis binnen en eiste van burgemeester Moonen het verwijderen van de vlaggen en het vrijlaten van beide Landwachters.

Op aanwijzing van een van de vrouwen liet Maasz de broers Joop en Vincent Hoffmans arresteren, die niets met de ontvoering te maken hadden. Joop zat in klas 5 van de hbs-B. Maasz stelde een ultimatum: als beide Landwachters niet binnen anderhalf uur vrijkwamen, liet hij burgemeester Moonen en de broers Hoffmans fusilleren. Het ultimatum verstreek. Op aandringen van Moonen mocht een priester de broers bijstaan. Waarna achter het gemeentehuis twee Nederlandse ss'ers op bevel van Maasz het vuur openden. Als door een wonder overleefde Vincent de executie én het genadeschot. Terwijl de priester de ss'ers afleidde, wist hij overeind te krabbelen en ervandoor te gaan.

Vijf dagen later werd Maasz door een geallieerde granaatsplinter gedood.

Vergeltungswaffe V1

Er brak een onwerkelijke periode aan. Half september verlamde de landelijke spoorwegstaking het openbaar vervoer. Omdat veel leerlingen van buiten Waalwijk kwamen, bleef de hbs gesloten. De bezetter was inmiddels aan het plunderen geslagen, zodat ook fabrieken ermee ophielden. Operatie Market Garden, op 17 september 1944 met het droppen van parachutisten ingezet, bleek na tien dagen mislukt: de brug bij Arnhem was er een te ver.

Een maand later lukte het de Geallieerden met operatie Pheasant het Duitse 15de leger tot over de Maas terug te dringen. Maandag 30 oktober trok de Schotse 51ste Highland Divisie Waalwijk binnen. Binnen een week was de hele Langstraat bevrijd.

Met Duitsers op een paar kilometer achter de Bergsche Maas waren beschietingen over en weer aan de orde van de dag. Een week lang bivakkeerde het gezin Veltman in de schuilkelder. Tini herinnerde zich hoe hij in een greppel een Britse tankgranaat vond en uit nieuwsgierigheid het explosief bij de punt beetpakte en net zo lang op een stenen ondergrond tikte tot deze losliet en hij het kruit uit de huls kon schudden. Hij mocht van geluk spreken. Leeftijdgenoten waren in de Drunense duinen op een landmijn gelopen en gruwelijk verminkt.

Door het oorlogsgeweld gold er een avondklok en was de bewegingsvrijheid beperkt. Weer werden schoolgebouwen gevorderd, ditmaal door de